

ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2024/№4

**TA'LIM VA
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

Sabirova N. R. Jismoniy madaniyat fakulteti talabalarining darsdan tashqari mashg'ulotlarida basketbol vositalarini qo'llashning samarali usullari	246
Saipnazarov Sh. A. Geometriya o'qitishda amaliyotga yo'naltirish	251
Salaydinov B. M. Yosh futbolchilarni testlar yordamida saralash va qobiliyatlarini tanlangan sport turiga yo'naltirish	260
Sobirova A. Investigating several teaching methods for english as a foreign language (Efl) learners	265
Sulaymonova N. O'. Pedagogik oliy ta'lim muassasalarining tahliliy fikrlashini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik zarurati	269
Сейтенова В. А. Совершенствование методики преподавания русского языка как иностранного.	273
Собирова Ш. У. Методы преподавание изобразительного искусства на современном этапе	277
Сойибназаров А. И., Отаханов Н. А. Мультифизические методы моделирования численных поля	280
Teshayev A. T. "O'zbekiston tarixi" fanini metodik takomillashtirish asosida talabalarining ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish	286
Tojiboyev M. M., Yunusova D. S. Jismoniy sifatlarni rivojlantirishda harakatli o'yinlarni tashkil qilish va o'tkazish metodikasi	293
Toshev M. X. Maktab o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini shaxmatni o'qitish jarayonida rivojlantirish va uning tajriba-sinov metodikasi	296
Toshev S. N. Talabalarni evristik faolligini rivojlantirishda tabiatda kuchlar va ular ta'sirida jismlarning harakati	301
Toshpulatova A. T. Oliy ta'lim muassasalari talabalarining umummadaniy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik psixologik xususiyatlari	308
Turdiyeva N. M. Enhancing tourism education: strategies for teaching russian language to tourism students	312
Tursunov O. A. Ko'pkari-milliy etnik o'yinining shakllanishi va paydo bo'lish omillari	317
Ustamova N. M. Pedagogik faoliyat jarayonida bo'lajak pedagoglarni raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish	323
Uzoqboev X. Q. Boshlang'ich maktabda tabiiy fanlarni o'qitish uchun o'yin texnologiyalaridan foydalanish	327
Xamedova N. A. Matematika o'qitish metodikasi fanini o'qitishda grafik organayzerlardan foydalanish	332
Xamidova M. U. Inklyuziv ta'limning maktabgacha yoshdagi bola shaxsiga ta'siri	338
Xamroyev B. X. Sport o'yinlarining tarixiy rivojlanishiga doir ayrim nazariy va estetik qarashlar	343
Xayrullayeva I. F. Jammu va Kashmir xotin – qizlar ta'limi genezesi, evolutsiyasi va bugungi holati.	350
Xoliqova N. Kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida talabalarining texnik kompetentligini rivojlantirish	360
Xolmatova G. O. 5-6 yoshdagi bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatishning psixologik vazifalari	365
Xusenov M. Z. Oliy ta'lim muassasalariga virtual ta'limni tashkil etish, mavjud virtual ta'lim platformalari va ularing imkoniyatlari	370
Хайдаров У. Р., Баходирова Ф. Б. Совершенствовании методики обучения техники постановки стопы студентов для увеличение скорости бега	374
Yuldashev A. A. O'quvchi-yoshlar intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishning maqsad va vazifalari	379
Zaripov L. R. Texnologiya o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida modulli ta'limning ro'li	383
Shodmonova M. K. Improvement on students' speaking skill	388

JAMMU VA KASHMIR XOTIN – QIZLAR TA'LIMI GENEZESI, EVOLUTSIYASI VA BUGUNGI HOLATI

*Khayrullayeva Iroda Faxriddinovna,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti
<https://orcid.org/0009-0004-2694-4293>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.1.069>*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Hindistonning shimoliy qismida joylashgan Jammu va Kashmir ittifoq hududida istiqomat qiluvchi xotin-qizlar, jumladan musulmon ayollar ta'limi ahamiyati to'g'risida so'z yuritiladi.

Ushbu tadqiqot ikkinchi darajali manbalarga asoslangan bo'lib, biz buyerda Jammu va Kashmir tarixi, an'anaviy ta'lim tizimi evolutsiyasi, musulmon hukmdorlar davrida xotin-qizlar ta'lim sistemasi, zamonaviy ta'lim tizimida xotin-qizlar qamrovini tahlil qilamiz.

Kalit so'zlar: Muslima ayollar ta'limi, savodxonlik darajasi, Gulab Singh, xristian missionerlari, zamonaviy britanacha ta'lim tizimi.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ, ЭВОЛЮЦИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЖЕНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ДЖАММУ И КАШМИРЕ

*Хайруллаева Ирода,
аспирант Ташкентского государственного университета востоковедения*

Аннотация: В данной статье говорится о важности образования для женщин, в том числе мусульманок, проживающих на союзной территории Джамму и Кашмир, расположенной в северной части Индии.

Это исследование основано на вторичных источниках, и мы обсудим историю Джамму и Кашмира, эволюцию традиционной системы образования, система женского образования в период мусульманских правителей, включение женщин в современную систему образования.

Ключевые слова: Образование мусульманских женщин, уровень грамотности, Гулаб Сингх, христианские миссионеры, современная британская система образования.

THE GENESIS, EVOLUTION AND PRESENT STATUS OF WOMEN'S EDUCATION IN JAMMU AND KASHMIR.

*Khayrullayeva Iroda Fakhridonovna,
PhD student of Tashkent state university of oriental studies.*

Abstract: This article talks about the importance of education for women, including Muslim women, living in the Union Territory of Jammu and Kashmir, located in the northern part of India.

This study is based on secondary sources and we will discuss the history of Jammu and Kashmir, women's education system during the period of Muslim rulers, evolution of traditional education system, inclusion of women in the modern education system.

Key words: Muslim women's education, literacy level, Gulab Singh, Christian missionaries, modern British education system.

KIRISH

Ta'lim inson taraqqiyotining asosiy vositasi bo'lib, uning ahamiyati xalqaro va milliy darajadagi asosiy huquq, tamoyil hamda nizomlar orqali ta'minlanadi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 26 moddasida asosiy huquqning bir qismi sifatida ta'limning ahamiyati ta'kidlangan (Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi.1948.). Ushbu huquq Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bola huquqlari konvensiyasining 28 moddasida ham o'z tasdig'ini topgan (BMT Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya.1989.). Hindiston mamlakatida ham ayollar uchun ta'lim olish imkoniyatlari "Ta'lim olish huquqi" bilan kafolatlanadi. 2009 yil Hindiston davlati Konstitutsiyasining 21A moddasida har bir bola majburiy ta'lim olish

huquqi belgilandi (Hindiston konstitutsiyasi (III-o'zgartirish) qonun loyihasi, 2009.).

Ta'limga bo'lgan bunday e'tibor zamonaviy dunyoda ta'limga iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy o'zgarish va inson resurslarini safarbar etishning muhim hamda kuchli vositasi sifatida qaralmoqda. Millat va jamiyatning taraqqiyoti, farovonligi ta'lim darajasi bilan belgilanadi. Ta'lim zamonaviy qarash, qadriyat, yondashuvlar va dunyoqarashni tarqatishda muhim rol o'ynaydi. Ta'limning ushbu ajoyib modernizatsiya salohiyati har bir shaxs yoki ijtimoiy jamiyat tomonidan amalga oshirilishi va bunga intilishi kerak (Ahmad. I. 1987.201).

Ta'lim ayollarning turli xil ko'rinishdagi ijtimoiy kamsitishlarga qarshi kurashish uchun ularning huquqiy, ijtimoiy, siyosiy-iqtisodiy huquq, qoida va imtiyozlari haqida xabardorligini oshirishga yordam beradi. Bu ularga o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, ko'nikmalarni rivojlantirish, ish izlab topish, sog'liq sharoitlarini yaxshilash va shu kabi yana ko'plab imkoniyatlarni taqdim etadi. Ta'lim ayollarga jamiyatdagi jaholat va asrlar davomida shakllanib kelgan noto'g'ri qarashlar, an'analar ta'sirini kamaytirishga, ularni zamonaviy hayotda ijtimoiy-siyosiy o'rmlarini topish uchun zarur bo'lgan tajriba, bilim va ko'nikmalar bilan tanishtiradi (Akhtar.J.1992.75). Shuning uchun xotin-qizlarga ta'lim berish nafaqat ularning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini kafolatlaydi, balki ularning hamda ular orqali butun oila a'zolari, keyinchalik esa butun jamiyat hayoti sifatini oshirishga ko'maklashadi.

Turli ilmiy tadqiqotlar orqali ta'lim xotin-qizlar ijtimoiy-siyosiy hayotida o'z o'rmlarini topishga ulkan hissa qo'shganligi tasdig'ini ko'rsatadi. Xotin-qizlar ta'limi jamiyatdagi erkak va ayollar o'rtasidagi gender notenglikni kamaytirish hamda xotin-qizlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida o'rin topish, rivojlanish sohasidagi birlamchi muhim richag hisoblanadi. Xotin-qizlarga ta'lim berish orqali mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi va ularning jamiyatning asosiy oqimiga kirishiga erishiladi. Biroq, ta'limning ijtimoiy-siyosiy kamchiliklarni bartaraf etishdagi sa'y-harakatlarga qaramay, xotin-qizlarning ta'limdagi roli qoniqarli emas (Fayaz Ahmad Bhat. 2011.).

Hindiston mamlakatida erkaklar va ayollar savodxonlik ko'rsatkichlari o'rtasida kattagini tafovut mavjud bo'lib, turli diniy jamoalar o'rtasidagi tengsizlik ta'limdagi nomutanosiblikni keltirib chiqarayotgan hodisalardan biri hisoblanadi. Hindiston jamiyatidagi musulmon va boshqa turli din vakillari o'rtasida ta'lim borasida sezilarli tafovut mavjud. Musulmonlar, asosan ayol musulmonlarning ta'lim sohasidagi ishtiroki past. Hasan Zoya va Menon Rity o'zlarining "Unequal Citizens: A Study of Muslim Women in India" ("Teng bo'lmagan fuqarolar: Hindistondagi musulmon ayollarni o'rganish") kitoblarida butun mamlakat bo'ylab musulmon xotin-qizlar o'rtasida o'tkazilgan so'rovda musulmon ayollarning qariyb 60 foizi o'zlarini savodsiz deb bilishlarini aniqladilar. Musulmon ayollarning ta'lim sohasida qoloqligi ularning mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish va modernizatsiya qilishdan chetda qolishiga olib keladi (Fayaz Ahmad Bhat. 2011.).

Xotin-qizlar ta'limi ahamiyati ushbu tadqiqotning diqqat markazidagi asosiy masala hisoblanib, unda ayollar, jumladan, Jammu va Kashmirdagi muslima xotin-qizlar ta'limini o'rganish, ularning o'tmish tarixidagi ta'lim rivojlanishini, shtatdagi ta'limning hozirgi holatini kuzatishga qaratilgan. Maqolada shuningdek, o'rganilayotgan geografik hududdagi savodxonlik darajasidagi mavjud gender tengsizligi muslima ayollarga, shuningdek, xotin-qizlar ta'limi rivojlanishidagi ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu tadqiqot ikkinchi darajali ma'lumotlar asosida o'rganilib, tahlil qilinadi. Ta'limning turli ko'rsatkichlari bo'yicha kerakli ma'lumotlar Jammu va Kashmirdagi 2001 va 2011 yillardagi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari, Davlat statistika to'plami hamda boshqa nashr etilgan resurslardan ham to'plangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Jammu va Kashmir xotin-qizlar, xususan musulmon ayollar ta'limi, ijtimoiy-iqtisodiy hayotini tadqiq qilish jarayonida tarixiylik, xronologik usul, qiyosiy va kontent tahlil metodlari qo'llanilgan. Taqdim etilayotgan tadqiqotning yangiligi sifatida Jammu va Kashmir ta'limida xotin-qizlarning ishtirokiga oid xorijiy tadqiqotlar asosida alohida tahlil qilinganligini ko'rsatishimiz mumkin.

MUHOKAMA

Jammu va Kashmir Hindiston tomonidan boshqariladigan ittifoq hudud hisoblanib, u mamlakatning shimoliy qismida joylashgan. Jammu va Kashmir Jammu, Kashmir, Ladax va 22 ta tumandan iborat. Shuningdek, u Pokiston tomonidan boshqariladigan Ozod Kashmir va Gilgit-Baliston, Aksay Chin va Trans-Qorakoram traktining Xitoy tomonidan boshqariladigan hududlarini o'z ichiga olgan kattaroq hududni ham bildiradi. Jammu va Kashmir ittifoq hududi o'zining boy tarixiga ega hisoblanadi. Bu hududda odamlar neolit davridan istiqomat qilib kelishganligi to'g'risida ma'lumotlar uchrab turadi (Christopher Snedden, 2015:22).

I-ming yillikning birinchi yarmida Kashmir hududi hinduizm, keyinroq, Maurya va Kushanalar hukmronligi ostida buddizmning muhim markaziga aylanadi. Ashoka hukmronligi davrida (mil.avv. 304-232) Kashmir Mauriya imperiyasining bir qismiga aylandi va Kashmirda buddizm dini joriy etiladi. Bu davrda Shivaga bag'ishlangan ko'plab stupa va ziyoratgohlar qurilib, aynan shu davrda Ashoka tomonidan Shrinagar shahriga asos solinadi (Encyclopedia Britannica, 2019).

VII-XIV asrlarda hind sulolalarining ketma-ketligi mintaqada hukmronlik qilgan (Encyclopeddia Britannica, 2022.9). VII asrdan keyin Kashmir hinduizmda muhim o'zgarishlar yuz berdi. Keyingi asrlarda Kashmirda sanskrit adabiyoti va hind diniga hissa qo'shgan ko'plab shoirlar, faylasuflar va rassomlar yetishib chiqdi (Pal, 1989:52). Bu davrning tanikli olimlari orasida Vasugupta (taxminan 875-925 yillar) Shiva Sutralarini yozgan bo'lib, u Kashmir shaivizmi deb nomlangan monistik Shaiva tizimiga asos solgan (Flood, 1996:7-166). Kashmir shaivizmi Kashmirning xalq ommasi tomonidan qabul qilingan va Janubiy Hindistondagi shaivizmga kuchli ta'sir ko'rsatgan (Food, 2008:213).

XI asrda Mahmud G'aznaviy Kashmimi bosib olishga ikki marotaba urinadi. Biroq, uning ikkala yurishi ham muvaffaqiyatsizlikka uchraydi (Freya, 1975:178).

Jammu va Kashmirda islomlashtirish XIII asrda boshlangan, XIV-XV asrlarda musulmonlar hukmronligi ostida bu jarayon tezlashdi va Kashmirda Kashmir shaivizmining yakun topishiga zamin yaratildi (Bose, 2005:9-268).

XVI asr o'rtalariga kelib hind ruhoniylarining roli pasayib ketdi, chunki musulmon missionerlar O'rta Osiyo va Forsdan Kashmirga ko'chib kelishdi va rasmiy til sifatida sanskrit tili fors tiliga almashildi (Asimov & Bosworth, 1998:313).

Jammu va Kashmir Boburiy hukmdor Buyuk Akbar hukmronligiga qadar bevosita Boburiylar tomonidan boshqarilmagan bo'lib, Buyuk Akbar davrida Kashmir ustidan to'liq nazorat o'rnatiladi. Kashmir hududida Boburiylar davrida ko'plab mashhur bog', masjid va saroylar qurilgan (Chadha, 2005:38). 1658 yilda Avrangzeb taxtga o'tirgach, diniy murosasizlik va jizya solig'i undirish yana boshlanadi. Uning o'limidan keyin Jammu va Kashmir hududida Boburiylar hukmronligi ta'siri pasayadi (Houtsma, 1993:793). Nodirshohning 1738 yilda Hindistonga bostirib kirishi Boburiylarning Kashmir ustidan nazoratini yanada zaiflashtirdi (Schofield, 2010:4).

Keyingi besh asr davomida musulmon hukmdorlari Kashmirmi o'z taasarruflarida saqlashdi, jumladan, 1586 yildan 1751 yilgacha Boburiylar, 1747 yildan 1819 yilgacha Afg'on Durroniylar imperiyasi tomonidan boshqarilgan.

Besh asrlik musulmonlar hukmronligidan so'ng, Jammu va Kashmir 1819 yil Shopyan jangidan keyin panjoblik Ranjit Singh qo'l ostiga o'tdi. 1846 yilda birinchi Angliya-Sikh urushida sikhlar mag'lubiyatga uchragach, Lahor shartnomasi imzolandi va Amritsar shartnomasiga binoan mintaqani inglizlar nazorati ostida Gulab Singh boshqardi (Madan, 2008:15). Uning avlodlari Britaniya mustamlakachiligi ostida Kashmirda 1947 yilgacha hukmronlik qildi.

1947 yilda Jammu va Kashmir aholisi 77%i musulmonlar va 20%ini hindlar tashkil qilib, hudud hind Maharaji tomonidan boshqarilar edi (Stein, 1998:368). Maharaja Hindiston tarkibida qolish to'g'risidagi shartnomani imzoladi (Stein, 1998:368) va shundan so'ng, hind askarlari Kashmirga kirib, Pokiston homiyligidagi tartibsizliklarni o'z nazoratlariga oldilar. Hindistonga qo'shilishni vaqtinchalik qabul qilish deb hisobladilar. Kashmir rahbari Shayx Abdulla a'zolikni vaqtinchalik ma'qulladi (Sheikh Abdullah, 1993:97). Pokiston hukumati zudlik bilan a'zolikka e'tiroz bildirdi va bu soxta ekanligini, Maharaja bosim ostida harakat qilgani va Pokiston bilan to'xtatib turish shartnomasi hali ham amalda bo'lganida Hindiston

bilan shartnoma imzolashga haqqi yo'qligini aytadi.

Hindiston va Pokiston davlatlari Jammu va Kashmir masalasida bir to'xtamga kelaolmadilar. Oxir-oqibat 1965, 1971 va 1999 yillarda Kashmir ustidan yana uch marotaba Hindiston va Pokiston urushi yuz beradi. Hozirda Hindiston sobiq knyazlik shtati Jammu va Kashmir hududining qariyb yarmini; Pokiston mintaqaning uchdan bir qismini nazorat qiladi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buyuk Britaniya, Afg'oniston va Rossiya o'rtasida Kashmirning shimoliy chegaralari bo'yicha ba'zi chegara shartnomalari imzolangan bo'lsa-da, Xitoy bu kelishuvlarga xech qachon rozi bo'lmagan va 1949 yildagi kommunistik inqilob bilan ham Xitoyning rasmiy pozitsiyasi o'zgarmagan. 1950 yillarning o'rtalariga kelib, Xitoy armiyasi Ladaxning shimoli-sharqiy qismiga kirdi (Encyclopedia Britannica.2007). Xitoy 1962 yilda Aksay Chinni bosib oldi va qo'shimcha ravishda unga qo'shni hudud bo'lgan Trans-Qorakoram trakti 1965 yilda Pokiston tomonidan Xitoyga berildi.

2019 yil avgust oyida Hindiston hukumati Hindiston konstitutsiyasining 370-moddasiga binoan, Jammu va Kashmirga berilgan maxsus maqomni bekor qildi va Hindiston parlamenti shtatni tarqatib yuborish va uni qayta tashkil etish qoidalarini o'z ichiga olgan Jammu va Kashmirni qayta tashkil etish to'g'risidagi qonunni qabul qildi. Shunday qilib, Jammu va Kashmirning shtat maqomi ittifoq hududga o'zgartirildi (The Times of India.2019).

Jammu va Kashmir ta'lim tizimi evolutsiyasi. Qadimdan Kashmir sanskrit tilini o'rganish markazi bo'lgan va bu kichik vodiya tarix hamda falsafaga oid ajoyib asarlar yaratilgan. U asrlar davomida Abhinav Gupta, Kalhana, Jonaraja, Shrivara, Kshemendra, Bilhana, Suka va Prajyabhatta kabi buyuk sanskrit olimlarining maskani bo'lib kelgan. Kashmirliklar haqida Ser Jorj Greirson shunday yozadi: "O'z yurtlarining buyuk shon-shuhratlari bilan faxrlanadilar" (G.Greirson. 241-251).

Kashmir hududida qadimdan ta'lim maskanlari mavjud bo'lib, hudud sanskrit tili, madaniyati, san'atini o'rganish markazi sifatida e'tirof etilgan. I ming yillikning birinchi yarmida Kashmir o'lkasi avval hinduizm, keyinchalik esa buddizm markaziga aylangan (Ministry of Foreign Affairs.Kashmir through ages). Miloddan avvalgi III asrda to milodiy VI asrgacha bo'lgan davrda hududda buddizm ravnaq topdi hamda shu yerdan Tibet, Xitoy va O'rta Osiyoga tarqaldi (Ministry of Foreign Affairs.Kashmir through ages).

Qadimgi davrda yuqori tabaqaga mansub ayollar o'qitilgan va falsafiy munozara va munozaralarda qatnashishga ruxsat berilgan bo'lsa, quyi tabaqadagi bir jinsdagilar o'zlarining iqtisodiy mavqeyi va ijtimoiy mavqei tufayli rasmiy ta'lim tizimidan deyarli chiqarib tashlangan (P.N. Bazaz.1959.5-6).

Milodiy VI-VII asrda Vasugupta tomonidan Shaiva falsafasi yaratilib, XIV asrgacha ushbu falsafa Kashmir vodiysida amalda bo'ldi. Aynan shu davrda buyuk tarixchi, shoir Kalxon Patanjalinini yaratdi. Bu davrda bir qator ilm markazlari jumladan, Sharda va Harvan gullab-yashnadi (Schooling in 1947).

Musulmon hukmdorlar davrida xotin-qizlar ta'limi. Islom dini XIII-XV asrlarda Kashmirda ildiz ota boshlagan va oxir-oqibat shaivizimning tanazzuliga sabab bo'lgan. 1339 yilda Shoh Mir Kashmirning birinchi musulmon hukmdori bo'lib, Shoh Mir sulolasini tuzdi. Yana bir xalq manbalarida Bulbulshoh nomi bilan mashhur bo'lgan Sayid Bilol Shoh va Shoh Hamdan kabi musulmon hukmdorlari XIV asrda Forsdan kelib, o'zlari bilan Islom dinini olib kelishgan, deb hisoblashadi (Schooling in 1947). Bulbulshoh ta'sirida o'sha paytdagi Kashmir podshohi Rinchan 1324 yilida islom dinini qabul qilgan birinchi sulton bo'ladi. U keyinchalik G'ani va Mohsin Foni kabi olimlarni yetishtirgan ta'lim muassasasiga asos soldi. Mohsin Foni "Dabiston-Majib" nomi bilan mashhur dinlar haqidagi buyuk kitobini avlodlarga qoldiradi (Schooling in 1947).

Shtatda g'arbiy ta'lim tizimi joriy etilgunga qadar ibodatxonalar va masjidlarda joylashgan mahalliy maktablar - Pathshala va Madrasa aholiga ta'lim berib kelgan. Madrasalarda musulmon talabalarga Qur'onni o'qishlari uchun birinchi navbatda arab tilidan bilim berildi. Xuddi shunday Pathshalalarda sanskrit tili hindlarga o'z oyatlarini o'qish imkoniga ega bo'lishlari uchun o'rgatilgan (Kashmir through ages.2017).

XIV asr o'rtalarida musulmonlar hukmronligining paydo bo'lishi ayollarning jamiyatdagi

mavqeyiga deyarli ta'sir o'tazmadi. Asta-sekin purda tizimi odatiy holga aylandi va ayollarning uy ishlari bilan mashg'ul bo'lishi eng maqbul ish deb hisoblandi. O'rta asrlarda Kashmir ayollari orasida ta'lim keng tarqalmagan. Shubhasiz, yaxshi oilada kelib chiqqan ayollar ta'lim olishgan, ammo kambag'al va oddiy ayollar uchun ta'limning foydasi yo'q edi (Schooling in 1947).

Keyingi besh asr davomida musulmonlar Kashmirda hukmronlik qiladilar. 1596 yilda Akbar Kashmirda egallaganida so'fiylik hali barhayot edi. Keyinchalik Dara Shikoh davrida Oxund mulla Shoh Badaxshoniy boshchiligidagi tasavvuf universiteti tashkil etildi. Upanishadlar va boshqa bitiklar aynan shu yerda fors tiliga tarjima qilingan. Ushbu universitet binosi bugungi kungacha Dal ko'liga qaraydigan tog'ning etagida joylashgan bo'lib, u Pari Mahal nomi bilan mashhur (Amar Singh Chohan.1998).

Biroq, bu mahalliy maktablarning asosiy maqsadi savodsizlikni yo'q qilish bo'lsa-da (A.S.Chohan. 1998. 5-6), lekin ko'p omillar ta'sirida umumiy ta'lim va ayniqsa, ayollar ta'limi tarixan jamiyatning juda kichik qismi bilan chegaralanib qolganligini inkor etib bo'lmaydi.

Boburiylar 1586 yildan 1751 yilgacha Kashmirda hukmronlik qilganlar. 1747 yildan boshlab 1819 yilgacha Afg'on Duroniylar imperiyasi Kashmirda o'z taasarruflariga oladilar. Afg'onlar hukmronligida davrida ilm-fan ravnaqi tanazzulga duchor bo'ldi. Kashmir afg'on, sikh va nihoyat Dogralar qo'liga o'tgani sababli jamiyatdagi ayollar ahvoli yanada ayanchli bo'lib qoldi. Asrlar davomida davom etgan qatag'on va yovuz hukmdorlarning zulmi xotin-qizlarning aqliy takomillashishdan ancha orqada qolishiga olib keldi (P.N.K.Bamzai.1994.518-519).

Jammu va Kashmirda zamonaviy britancha xotin-qizlar ta'lim tizimining joriy etilishi. 1819 yilda Maharaja Ranjit Singh Kashmirda o'nggi afg'on gubernatori ustidan g'alaba qozondi va bu shtatni o'z hukmronliklariga qo'shib oldi. Sikhlar 1819 yildan 1846 yilgacha Kashmirda inglizlar zabt etguniga qadar hukmronlik qildilar. 1846 yil birinchi ingliz-sikh urushida sikhlar mag'lubiyatga uchragach, Amritsar shartnomasiga muvofiq inglizlar Kashmirda Maharaja Ranjit Singh qo'l ostida xizmat qilgan Jammu Rajasi Dogra Gulab Singhga topshirdilar. Uning avlodlari Kashmirda Britaniya hukmronligi ostida Hindiston mustaqillikni qo'lga kiritganiga, ya'ni 1947 yilgacha boshqardilar.

Dogra sulolasi hukmronligining dastlabki yillarida ta'lim tizimi hech qanday yaxshilanish sodir bo'lmadi va hukumatning umuman ta'limga, xususan, ayollar ta'limiga nisbatan siyosatida deyarli hech qanday o'zgarish bo'lmadi. Garchi Maharaja Gulab Singh ilm homiysi hisoblansa-da, lekin Kashmirda u ilg'or hukmdor sifatida faoliyat yuritilmadi va buning o'rniga mahalliy aholiga mustamlakachi munosabatida ish yuritdi. Darhaqiqat, u xalqning ta'lim-tarbiya va jismoniy farovonligiga befarq bo'lgan va u hukmronlik qilgan davrda madrasa va maktablarda ta'lim olish davom etgan. Bu kabi ta'lim muassasalariga moddiy va ma'naviy yordam ham ko'rsatilmagan bo'lib, bu muassasalarni nazorat qilish tizimi ham mavjud emas edi (P.N.Bazaz.1959.209). Shunga qaramasdan ta'lim tizimida Gulab Singh avlodlari tomonidan biroz yaxshilanish kuzatiladi. Uning o'g'li Ranbir Singh sharqshunoslikning katta homiysi edi. U Jammu shahrida Sanskrit Pathshalaga asos soldi va 1882 yilda Panjob Universitetiga birinchi stipendiat sifatida o'qishga kirdi (Schooling in 1947).

Shunday qilib, zamonaviy ta'lim Kashmirda birinchi navbatda xristian missionerlarining sa'y-harakatlari orqali kirib keldi. Ular kashmirliklarni Yevropa ta'limi namunasi bo'yicha o'qitish uchun sa'y-harakatlarni amalga oshirdilar. Bu ta'limdagi modernizatsiya davriga xos bo'lib, kashmirliklar o'zlarining og'ir ahvollarini anglab, keyinchalik o'z taqdirini uchun kurashishga majbur qildilar. Maharaja Ranbir Singh maktabi 1874 yilda shtat tomonidan boshqariladigan yagona maktab edi (B.P.Husayn.2022). Birinchi ingliz maktabi 1880 yilda Shrinagarda Angliya cherkov missionerlik jamiyati tomonidan ochilgan. 1890 yilda Jammuda o'rta maktab, Shrinagarda o'rta maktab va sakkizta boshlang'ich maktab ochdi (Schooling in 1947). Madrasa va Pathshala deb nomlanuvchi ta'lim muassasalari asta-sekin unutila boshladi. Dastlab hindlarning diniy qarashlari va pravoslav musulmonlarning antipatiyasi tufayli ayollar ta'limi sezilarli muvaffaqiyatga erishmadi, ammo missionerlarning tibbiyot va ta'lim sohalaridagi muvaffaqiyatlari liberal qatlam o'rtasida ta'limning o'sishiga olib keldi. Missionerlar jamiyatdagi hindlarni ham, musulmonlarni ham Kashmirdagi ayollarni ta'lim olish ishini boshlashga undadilar. Missionerlar uchun qizlarning ta'lim olishi eng muhimi edi,

chunki qizlar kelajak avlodning onalari edi (Tyndale Biscoe.1951.257).

Missionerlar odamlarga ayollar ta'limi muhimligini tushunishga majbur qilishdi. Shrinagarda qizlar ta'limi rivojlanishiga hissa qo'shgan shaxslar orasida Miss Cherchill, Teylor, Miss Robinson, Miss Fitze va Miss Mallinson bor edi. Chet ellik missionerlarning erkaklar takabburligi va ishonchsizligiga qarshi kurashi tarixi Kashmirning madaniy uyg'onish tarixida ajoyib bobni tashkil etadi (P.N.Bazaz.1959.218-219).

1893-1895 yillarda Angliya cherkovi "Zenan Missionerlik jamiyati" tomonidan Shrinagan shahrining Fateh Kadal tumaniida birinchi qizlar maktabini ochdi (Mohd Ishaq Khan.1999.153-154.). Biroq, aholi tomonidan qizlar maktabi ochilishi tanqid uchradi va bir muddat bu maktab o'z faoliyatini to'xtatishga majbur bo'ladi. Oradan bir necha hafta o'tgach maktab qayta ochiladi va hayratlanarli darajada maktabga qabul qilinuvchi o'quvchi qizlar soni ko'payadi. Bu muvaffaqiyat Fateh Kadalni qiz va o'g'il bolalar birga tahsil oladigan maktab ochishga undadi. Maharaja Pratap Singh xayriyachi va jamoatchi Amie Besant xonimni vodiya oliy ta'limni rivojlantirishga undadi va natijada 1905 yilda Shrinagarda kollej ochilishiga muvaffaq bo'ldi. Kollej dastlab hindlar kolleji deb atalib, so'ng Shri Pratap nomiga o'zgartirildi. Majburiy ta'lim (faqat o'g'il bolalar uchun) birinchi marta 1931 yil aprel oyida Shrinagar va Jammu shaharlarida joriy etildi (Mohand Ishaq Khan.1999.153).

XIX asr Kashmir vodiysida sotsial-islohot harakatlarining tug'ilishiga guvoh bo'ldi, bu esa provardida jamiyatda inqilobiy o'zgarishlarga olib keldi. Garchi shtatdagi bu harakatlar uchun musulmonlar ham, g'ayri din vakillari ham birdek mas'ul bo'lsalar-da, aynan xristianlar bu borada yetakchilik qildilar (Glancy commission report. 38.).

Shunday qilib, Britaniya mustamlakachiligi ostidagi Dogra sulolasi hukmronligining so'nggi yillarida xotin-qizlar ta'limi sezilarli muvaffaqiyatga erishdi. Turli davlat idoralari va maktablarning mavjudligi shtatda olib borilgan ta'lim faoliyatining yetarli isboti edi. Hukumat tomonida davlat va xususiy maktablarning ochilishini rag'batlantirish uchun grant tizimini joriy qilish, ta'lim qo'mitalarini tayinlash va o'quv konferensiyasining tashki etilishi hukumatning avvalgi ta'lim siyosati o'zgarganidan dalolat berardi. Missionerlar ham o'z maktablariga mahalliy xotin-qizlarni jalb qilish borasida deyarli barcha to'siqlarni olishga erishayotgandilar (Ganga Nath report.192).

Zamonaviy davrda Jammu va Kashmir musulmon ayollar ta'limi holati. XX asrning boshlarida qizlar maktablari sonining ko'payishi va bu maktablarda tahsil oluvchi qizlar sonining ko'payishi kuzatildi. Mahalliy ayollar orasida tahsil olishga ishtiyoq tug'lsa-da, ularning aksariyati kollejda o'qishlarini davom ettira olishmaganlar. Bu asosan ayollar uchun oliy ta'lim muassasasining yo'qligi bilan bog'liq edi.

1970 yillarga kelib ayollar ta'limi sohasida o'zgarishlar yuz berdi. Faqat xotin-qizlar uchun oliy ta'lim muassasalari tashkil etilishi bilan ularning ongi yuksalib, dunyoqarashi o'zgardi. Ayollar kengroq ijtimoiy kontekstda o'z huquqlari haqida o'ylay boshladilar. Zamonaviy ta'limning kengayishi tufayli Kashmir ayollarida keng ko'lamli ijtimoiy uyg'onish va siyosiy ongning o'sishi kuzatildi. Ayollar endi o'z pozitsiyalaridan xabardor bo'lishdi. Xuddi shunday jamiyatning xotin-qizlar ta'limiga bo'lgan munosabatining muntazam o'zgarib borishi tufayli maktab va kollejlarda muslima ayollarning soni asta-sekin o'sib bordi va ularning zamonaviy ta'limdagi ishtiroki sekin sur'atda bo'lsa ham oshdi (F.A.Khan.2005.228-229).

NATIJALAR

Jammu va Kashmir jamiyatida xotin-qizlar ta'limiga e'tibor qaratilsa-da, biroq ta'limdagi gender tafavutni bartaraf etishning imkoni bo'lmadi. Bunga misol tariqasida 1 jadvaldagi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, 1961-2011 yillardagi savodxonlik darajasi gender bo'yicha o'sgan, biroq erkak va ayollar savodxonlik ko'rsatkichlari o'rtasida uzluksiz tafavut doimo saqlanib qolgan.

1-jadval. Jammu va Kashmirda gender bo'yicha savodxonlik darajasi tendensiyalari (%)

Yillar	1961	1971	1981	2001	2011
Umumiy	12.95	21.71	30.46	54.46	68.74
Erkaklar	19.75	31.01	41.46	65.75	78.26
Ayollar	5.05	10.94	18.73	41.82	58.01

Manba: Hindiston aholisini ro'yxatga olish 1961 yildan 2011 yilgacha (Census of India from 1951 to 2011).

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, Jammu va Kashmir hukumati savodxonlik darajasida sezilarli yutuqqa erishgan. Savodxonlik darajasi 1961 yildagi 12.95% dan 2011 yilda 68.74 %ga ko'tarilgan. Jadvalning keyingi tahlili shuni ko'rsatadiki, keltirilgan yillarda erkaklar savodxonlik darajasi xotin-qizlarniki bilan solishtirganda doimo dominantlikni saqlab kelmoqda. Erkaklar savodxonlik darajasi 2011 yilda 78.26 %ga oshgan, bu ko'rsatkich 1961 yilda atigi 19,75 %ni tashkil etgan bo'lsa, ayollar savodxonlik darajasi 5.05 % dan 2011 yilda 58.01 foizga oshdi. Bu raqamlarni tahlil qilish orqali shuni aytishimiz mumkinki, xotin-qizlar savodxonlik darajasi joriy yillarda sezilarli yutuqqa erishdi, biroq ayollar va erkaklar savodxonlik darajasi o'rtasida mavjud tafovut saqlanib qolavergan.

2-jadval. 2001 va 2011 yillardagi Jammu va Kashmir xotin-qizlar savodxonlik ulushi

Hudud	Umumiy aholi		Erkaklar		Ayollar	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Umumiy	55.52	67.16	66.60	76.75	43.00	56.43
Shahar	72.17	77.12	78	84	62.22	69
Qishloq	48.22	63.18	67	74	35.09	52

Manba: Hindiston aholisini ro'yxatga olish 2001-2011. (Census of India 2001-2011)

Yuqorida keltirilgan 2-jadvalda ko'rinib turibdiki, qishloq aholisi savodxonlik ko'rsatkichi shahar aholisining savodxonlik ko'rsatkichidan ancha orqada. Shunga qaramay, keltirilgan vaqt mobaynida savodxonlik darajasi har ikkala hududda ham o'sish qayd etilgan.

3-jadval. Jammu va Kashmirdagi musulmonlar savodxonlik darajasi (%)

Hudud	Musulmonlar		
	Aholi	Erkaklar	Ayollar
Kupvara	41.59	53.71	28.56
Baramulla	44.19	55.59	31.73
Shrinagar	57.69	66.95	47.45
Badham	41.55	52.18	30.22
Pulvama	48.76	59.54	37.4
Anantnag	45.85	56.62	34.25
Ladah	68.74	81.82	52.7
Kargil	60.99	76.26	43.65
Doda	42.98	57.9	26.49
Udhampur	9.89	92.48	79.15
Punch	47.65	61.98	32.28
Rajauri	47.2	60.13	32.76
Jammu	59.5	69.6	47.11
Kathua	41.14	54.58	26.15

Manba: Hindiston aholisini ro'yxatga olish 2001 (Census of India 2001).

Musulmon din vakillarining savodxonlik ko'rsatkichi pastligi Jammu va Kashmirning deyarli barcha hududlarida aks etmoqda. Ushbu jadvalda Jammu va Kashmirning 14ta tumanida musulmonlarning savodxonlik ko'rsatkichi ko'rsatilgan. Erkaklar va xotin-qizlar savodxonlik darajasida kattagina farq mavjud bo'lib, deyarli barcha tumanda erkaklar savodxonlik darajasi dominant bo'lib kelmoqda.

Musulmonlar o'rtasida ta'lim sohasidagi gender tafovut eng yuqori Kargilda (32.61) bo'lsa, Udhampur tumanida bu ko'rsatkich eng past ko'rsatkich (13.33)ni qayd etadi. Shuningdek, musulmonlar Udhampur tumanida savodxonlik ko'rsatkichlari bo'yicha eng yuqori darajani egallaganlar.

XULOSA

Yuqoridagi tahlildan xulosa qilish mumkinki, Jammu va Kashmir hududida ta'limga bo'lgan e'tibor ilk asrlardan oq shakllangan. Musulmonlar kirib kelishi bilan jamiyatdagi mavjud din, an'ana, urf-odat, boshqaruv shakli, shuningdek, ta'lim tizimi ham o'zgarishga duchor bo'lgan. Aholining aksariyati, pathshala va madrasalarda tahsil ola boshlashgan. Xotin-qizlarning aksariyat qismi uy xo'jalik yumushlari bilan band bo'lib, jamiyatda o'z mavqeyiga ega bo'lgan xonadon vakillari tahsil olishga musharraf bo'lishgan.

Musulmon ayollarning ta'lim darajasi va dinga asoslangan aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari bo'yicha juda kam tadqiqotlar mavjud, bu bizga musulmon ayollarning ta'lim holatini yaxshiroq tushunishga yordam berishi mumkin edi. Ammo shunga qaramay, hozirgi vaqtda musulmon ayollarning ta'lim darajasi o'tmishdagiga qaraganda yaxshiroq ekanligini ta'kidlash mumkin. Musulmon ayollarning ta'limdagi qoloqligi, odatda, Islomning ba'zi tamoyil va me'yorlari bilan bog'liq deb taxmin qilinadi, ammo bu to'g'ri emas. Chunki Islom erkak va ayollarning jamiyatdagi maqomini teng belgilaydi, bu Qur'on va Hadislar orqali ham tasdiqlanadi.

Musulmon ayollarning ta'lim sohasida qoloqligi konservativ feodalistik jamiyat bosimining oqibati edi. Diniy pravoslavlik hamda patriarxal xurofot ayollarni ta'lim olish huquqidan mahrum qilib, ularni tazyiq va zulmga duchor qildi. Xristian missionerlari nafaqat zamonaviy ta'limni joriy etganlar, balki savodsiz ayollarga ilm olishning asoslarini ham o'rgatganlar. Keyinchalik shtat hukumati Ayollar Nizomi qoidalariga muvofiq ayollarning ta'lim olishi

uchun maxsus choralar ko'rdi. Bularning barchasiga qaramay, umuman musulmonlarning, xususan, musulima ayollarning savodxonlik darajasi bo'yicha davlatdagi umumiy mavqeyi qoniqarli emas edi. Ta'limning barcha bosqichlarida qizlarni jalb etilishi o'g'il bolalar bilan solishtirganda ancha past. Shu sabab ham davlat va ham ko'ngilli tashkilotlar tomonidan xotin-qizlar ta'limini rivojlantirishga qaratilgan turli siyosat va dasturlar amalga oshirilmoqda. Hukumat va ta'lim sohasidagi nodavlat tashkilotlarning sa'y-harakatlariga qaramay, Jammu va Kashmir shtatida ayollar aholisining asosiy qismi savodsiz. Savodxonlik darajasida hali ham gender farqlari mavjud. O'rganilayotgan hududdagi ta'limning muammoli holatini tegishli forum va kontekstda hal qilinishi kerak. Shunday qilib, markaziy hukumat hududda ta'lim berishga katta e'tibor qaratishi, "Ta'lim huquqi to'g'risida"gi qonunni Jammu va Kashmir hududida tatbiq etish bo'yicha asosiy ish bilan amalda shug'ullanishi zarur. Bir so'z bilan aytganda, oqilona siyosat va yaxshi boshqaruv davlatni xotin-qizlar ta'limining tezroq va sifatliroq rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

REFERENCES

- Christopher Snedden.(2015). Understanding Kashmir And Kashmirs. United Kingdom. p.22.
- Encyclopedia Britannica. (2022). Kashmir: region, Indian subcontinent.
- Pal Pratapaditya. (1989). Indian sculpture: 700-1800. University of California Press. ISBN 978-0-520-06477-5.
- Flood Gavin D. (1996). An Introduction to Hinduism. Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-43878-0
- Flood Gavin D. (2008). The Blackwell Companion to Hinduism, Wiley. ISBN 978-81-265-1629-2
- Singh Upinder. (2008). A history of ancient and early medieval India: from the stone age to the 12th century. Pearson education India. 2008.
- Bose Sumantra. (2005). Kashmir: roots of conflict paths to peace. Harvard University Press. 2005
- Asimov, M.S., Bosworth, C.E. (1998). Age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. UNESCO. 1998.
- Houtsma, M.Th. (1993). E.J. Brill's first encyclopedia of Islam 1913-1936. BRILL. 1993.
- Chadha Vivek. (2005). Low intensity conflicts in India: An analysis. SAGE. 2005.
- Schofield, V. (2010). Kashmir in conflict: India, Pakistan and unending war. I.B.Tauris. 2010.
- Madan, T.N. (2008). Kashmir, Kashmirs, Kashmiriyat: An introductory essay. The valley of Kashmir: The making and unmaking of a composite culture. Delhi. 2008. 1-36pp.
- Stein, B. (1998). A history of India. I. Oxford. 1998
- Schofield Victoria. Kashmir: The origins of the dispute. BBC news. U.K. edit. 2016.16.01
- Jamal, Arif. (2009). Shadow war: The untold story of jihad in Kashmir. Melville House. 2009. 52-53 pp.
- Stein, B. (1998). A history of India (1sted.). Oxford: Wiley-Blackwell, I. 1998.
- Sheikh, Abdullah. (1993). Flames of the chinar. New Delhi. 1993.
- Robert, Trumbull. (1947). Nehru urges U.N. to poll Kashmir: would have supervides ballot to decide accession-bomb attack by India report. New York Times Archives. 1947.11.3. 1 p.
- Ahmad, I. (1987). Educational Development of Minorities in India: Future Perspective, Educational Planning and Administration, Vol.1, No.2. p.201.
- Akhtar, J. (1992). Muslim Women's Education in India. in Mohini Anjum (ed.). Muslim Women in India, Radiant Publishers, New Delhi, p.75.
- Hasan, Z. and Menon, R. (2004). Unequal Citizens: A Study of Muslim Women in India. Oxford University Press. New Delhi.
- Agrawal, M. (1986). Education and Modernization: A Study of Hindu and Muslim Women. Educaresearch Publication. New Delhi. 1986.

- Roy, S. (1979). Status of Muslim Women in north India: A study in dynamics of change. B.R. Publishing Corporation. New Delhi. 1979.
- George Greirson. Linguistic survey of India. Vol. VIII, Part 2; 241-251pp.
- Kashmir through ages. Ministry of foreign affairs. <https://mofa.gov.pk/kashmir-through-ages/>
- P.N. Bazaz. (1959) Daughters of the vitasta. Pamposh Publications. New Delhi. 5-6 pp.
- Schooling in 1947. <https://kashmirilife.net/schooling-in-1947-vol-14-issue-22-299084/>
- Amar Singh Chohan. (1998) Development of education in the J&K state. – New Delhi: Atlantic Publishers. New Delhi. 5-6 pp.
- II. P.N.K. Bamzai. (1995) Culture and Political History of Kashmir, Vol. II, MD Publications New Delhi. 1994. pp. 518-519.
- Prem Nath Bazaz. Daughters of the vitasta: A history of Kashmiri women from early times to the present day. New Delhi. 1959. – P. 209.
- Bhat Parvaiz Husayn. (2022) Modern education in Kashmir – I. Greater Kashmir. 2022.01.26.
- Tyndale Biscoe. (1951) Autobiography. London: 1951. – p. 257
- Mohd Ishaq Khan. (1999) History of Srinagar (1846-1947). Cosmos publications. India. 1999. 151-153 pp.
- Government of India (GOI). (2008). Department of School Education and Literacy (MoHRD), New Delhi, Retrieved June 21, 2010 from <http://ssa.nic.in/ssaframework/ssafram.asp#1.0>
- Census of India, Jammu and Kashmir, Reports for 1961, 71, 81, 2001, 2011.
- Fayaz Ahmad Bhat, Fouiza Khurshid and Nazmul Hussain. (2011) Islam, Gender and Education: A case study of Jammu and Kashmir. Asia-Pacific of Social Sciences. India: 2011. 159-187 p.
- Diladan Manzoor. (2011) Female education in rural Kashmir: A historical study of block Pulwama (1947-2000). Dissertation. University of Kashmir Hazratbal Srinagar-190006. 2011.